

# Prinsjesdag 1989

**In een aantal opzichten heeft de economie zich goed hersteld. Het bedrijfsleven is weer winstgevend, de investeringen zijn gestegen en de inflatie is laag. De werkloosheid is echter nog hoog en de werkgelegenheid is lang niet zo sterk gestegen als de regering beweert. De groei van de overheidsuitgaven is gedaald vooral dank zij bezuinigingen bij gemeenten. Bij het Rijk ontbreekt het nog aan budgetdiscipline vanwege de zwakke positie van de minister van Financiën. Ondanks de demissionaire status van het kabinet wordt er tussen de regels van de Miljoenennota door gepleit voor beleidswijzigingen op het gebied van belastingen en de volkshuisvesting. Het aantal met subsidie gebouwde woningen moet dalen, maar desondanks blijven de uitgaven voor volkshuisvesting vele malen hoger dan de uitgaven voor het arbeidsmarktbeleid.**

## PROF. DR. E.J. BOMHOFF\*

Omdat het kabinet demissionair is en de aandacht nu vooral uitgaat naar de formatie van de volgende regering, bevatten de documenten die op prinsjesdag zijn gepubliceerd weinig expliciete plannen voor een ander beleid. Wel zijn de *Miljoenennota* en de *Macro-economische verkenning* nuttig voor een evaluatie van het aftredende kabinet. Daar wil ik dan ook het grootste deel van deze bespreking aan wijden. Bovendien is er wel een zonder enige nadruk verkondigde, maar voor de toekomst toch heel belangrijke beleidswijziging. Daarom volgt eerst de discreet gebrachte verandering in het bouwbeleid en daarna een (uiteraard subjectieve) opsomming van de sterke en zwakkere kanten van onze economie aan het einde van de regeerperiode van het tweede kabinet-Lubbers.

### Koophuizen

In 1982 werden van de 100.000 gebouwde huizen er slechts 5.000 zonder subsidie gebouwd. Nu is al één op de drie huizen ongesubsidieerd; in 1994 zal elk tweede huis zonder subsidie worden gebouwd. De tekst van het CPB suggereert trouwens dat het nog wel sneller zou kunnen gaan, omdat de premiekoopsector voor steeds minder mensen interessant wordt. Gelukkig neemt de bouw van sociale huurwoningen tegelijkertijd verder af: van 38.000 in 1988 tot 16.000 in 1994. Het zou ook vreemd zijn om met de stijgende welvaart toch nog steeds ieder jaar tienduizenden zo goedkoop mogelijke huizen te blijven bouwen. Wie wil daar straks nog in wonen?

Een grote hinderpaal op weg naar meer royale woningen is de politieke houding van de grote steden. Vorig jaar was in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht slechts een op de vijftienvijf nieuwe huizen een woning in de vrije sector. We hebben de afgelopen jaren in plaats van vrije sector koophuizen nog op grote schaal gesubsidieerde huurwoningen zien bouwen op toplocaties in de centra van de grote steden. Kennelijk rusten zware politieke taboes op

het verleggen van de nadruk naar grotere koophuizen, met name op de meest gewilde lokaties.

Het is dus nog niet duidelijk waar al deze grotere koopwoningen nu gebouwd gaan worden. Als men het woonwerkverkeer wil beperken, zou het voor de hand liggen om te bouwen in of nabij de grote steden in de Randstad. Als dat politiek niet kan, zal nog eens goed naar het groene hart van Holland gekeken moeten worden. Kamerlid en bouwdeskundige Schaefer gaf onlangs al toe dat er in de Zuidhollandse weilanden te veel koeien en te weinig huizen staan. De koeien produceren mest; de huizen woongenot. Het zal nog een interessant politiek debat worden met als inzet: komen er een tweede, een derde en een vierde Wassenaar in het groene hart van de Randstad?

Waar de koopwoningen ook komen, het aangezicht van Nederland zal ingrijpend veranderen door deze omme-zwaai in het bouwbeleid. Misschien vermindert de eentonigheid van veel naoorlogse woonwijken. In ieder geval zal het percentage eigenaar-bewoners gaan toenemen.

De stukken van Prinsjesdag spreken niet over de gevoelige materie van de verkoop van woningwetwoningen aan de bewoners die door de VVD wordt bepleit, maar tot nog toe met succes door de machtige corporaties is geblokkeerd. Voordelen van verkoop zijn met name aanzienlijke besparingen op het onderhoud, vrijheid voor de bewoners om hun huizen te verbeteren en daar zelf bij latere verkoop de vruchten van te plukken, en – uit sociaal oogpunt – een zorgvuldiger woongedrag. Een nadeel is het coördinatieprobleem dat ontstaat wanneer een straat of wijk moet worden gerenoveerd, en daar de instemming van vele individuele eigenaars voor is vereist.

Voor deze beide onderwerpen op het terrein van de volkshuisvesting geldt dat de publieke opinie er veel minder

\*De auteur is hoogleraar monetaire economie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Nuttig commentaar op eerdere versies werd verstrekt door leden van de departementen der Maatschappij voor Nijverheid en Handel in Rotterdam en Zwolle, en door de heren J. Krant en J.J. Derksen.

aandacht aan besteedt dan past bij hun belang. Er zal genoeg deskundigheid aanwezig zijn, maar het lijkt alsof bijna alle deskundigen vanwege hun positie niet in staat zijn om openhartig te spreken over het voor en tegen van respectievelijk de ommezwaai in het bouwbeleid naar hoofdzakelijk vrije-sector huizen en de grootscheepse verkoop van sociale huurwoningen aan de bewoners.

Het zou een ongewenste situatie zijn wanneer op een zo belangrijk beleidsterrein de kwaliteit en de intensiteit van de discussie leiden onder het gebrek aan onafhankelijke deskundigen. Het lijkt mij zeer in het algemeen belang wanneer er een paar onafhankelijke studiecentra komen naar het model van de Amerikaanse 'think tanks' die de publieke opinie voorzien van deskundige maar onafhankelijke visies. De ambtenaren op het ministerie kunnen immers moeilijk grote voorschotten nemen op de consensus van het moment; de woningbouwcorporaties en de bestaande instituten hebben rekening te houden met de gevestigde belangen achter de status quo en prof. Priemus kan – met alle respect – het niet alleen tegen al deze Goliaths opnemen.

## Successen van de Nederlandse economie

De winstgevendheid van het bedrijfsleven is weer hersteld. De cijfers voor de arbeidsinkomensquote die in Nederland ter illustratie daarvan worden aangevoerd zijn zoals bekend inclusief te betalen rente en vennootschapsbelasting en geven dus niet direkt een beeld van de winstgevendheid. Dat de AIQ nu ongeveer hetzelfde niveau heeft als in 1970 moet in ieder geval betekenen dat de winstgevendheid van de bedrijven (minus gas, banken en woningbezit) nu hoger is dan ooit in de afgelopen twintig jaar. Immers, de rente is weinig boven het minimum van de afgelopen twintig jaar (nu 7%, sinds 1970 nooit lager dan 6%) en het tarief van de vennootschapsbelasting is verlaagd van 42% naar 35%.

Een belangrijke reden voor het herstel van de winstgevendheid van het bedrijfsleven is uiteraard de geringe stijging van de loonkosten per eenheid produkt. Met name de laatste drie jaar had Nederland ieder jaar de laagste inflatie en gemiddeld over de drie jaar de laagste stijging van de loonkosten per eenheid produkt (in eigen valuta) van alle OESO-landen zonder dat de gulden apprecieerde ten opzichte van onze concurrenten. De concurrentiepositie verbeterde bij voorbeeld in de laatste drie jaar met vier punten vis-à-vis de Bondsrepubliek. De verbetering in de concurrentiepositie blijft in ons voordeel werken en is een reden tot optimisme over de relatieve kracht van de Nederlandse economie in de nabije toekomst.

De lage en stabiele inflatie is ook om andere redenen een belangrijk pluspunt van onze economie. Het herstel van de woningmarkt en de vrije-sector-woningbouw is hierdoor gezonder dan als – zoals bij voorbeeld in Engeland – inflatie en inflatieverwachtingen de huizenprijzen opdrijven en instabiel maken. Helaas is de kapitaalmarktrente door de aanhoudend lage inflatie niet gedaald. Voor zover de rente een risicopremie bevatte die toekomstige inflatie-onzekerheid reflecteerde, had die nu langzamerhand kunnen wegsmelten, maar zo'n hypothetisch effect is niet zichtbaar in de renteontwikkeling.

De investeringen zijn scherp gestegen. Het niveau van de investeringen was in 1983 en 1984 nog niet hoger dan in het begin van de jaren zeventig, maar zal volgend jaar ongeveer 80% uitgaan boven het peil van 1970.

Dit zijn belangrijke successen voor onze economie. Nederland scoort niet meer lager dan de omringende landen als het gaat om de investeringsquote of het peil van de winsten, en doet het zelfs beter met de inflatie en de kostenontwikkeling. Belangrijke zwakke plekken blijven het beeld echter ontsieren.

## Werkloosheid

In de eerste plaats blijft de werkloosheid hardnekkig hoog. Bij de start van zijn tweede kabinet in de zomer van 1986 verklaarde minister-president Lubbers dat hij niet zou terugkeren voor een derde periode als premier wanneer de werkloosheid niet zou dalen tot onder 500.000 personen. De werkloosheid werd toen geschat op 711.000 personen. Heeft het kabinet die hoofddoelstelling bereikt en is de werkloosheid nu lager dan 500.000? In de toelichting op de begroting voor 1990 merkt het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid op: "de doelstelling ten aanzien van de terugdringing van de werkloosheid is niet volledig gehaald."

De ontwikkeling van de werkloosheid is moeilijk te volgen vanwege de verwarrende veelheid aan beschikbare cijfers. De oude reeks berustte op de bestanden bij de arbeidsbureaus. In 1988 werd echter officieel bevestigd dat veel ingeschrevenen niet echt werkloos zijn: dit resulteerde in een verlaging van deze cijferreeks in dat jaar van 682.000 personen (vervuilde bestand) tot 435.000 personen (gezuiverde reeks). Dit nieuwe cijfer is echter om twee redenen te laag:

- alleen ingeschrevenen bij arbeidsbureaus tellen mee; mensen die niets verwachten van het arbeidsbureau vallen buiten de nieuwe definitie van werkloosheid;
- werklozen ouder dan 57 jaar hoeven zich niet in te schrijven bij het arbeidsbureau en tellen dus ook niet mee.

De officiële instanties publiceren ook betere cijfers over de werkloosheid. Die laten een matige daling zien:

1986	635.000
1987	622.000
1988	610.000
1989	565.000

Juist deze reeks, de enige die volgens de autoriteiten een correct beeld geeft van de werkloosheid, wordt echter niet maandelijks berekend en komt met vertraging beschikbaar.

De regering beweert dat de werkgelegenheid in ieder geval wel sterk is toegenomen: een hoger tempo dan in de andere EG-landen. Die claim behoeft nuancering. Gemeten in personen is de groei de laatste jaren inderdaad fors, maar in Nederland worden deeltijdfuncties steeds belangrijker. Uitgedrukt in full-time equivalenten (arbeidsjaren) is de groei veel bescheidener. Bovendien is de werkgelegenheid in Nederland in het begin van het decennium veel sterker gedaald dan in de meeste Europese landen. Hier zijn de cijfers in duizenden arbeidsjaren:

1980	4807
1984	4530
1986	4689
1988	4814
1989	4893

De werkgelegenheid bereikte dus pas in 1988 opnieuw het peil van 1980 en is pas dit jaar ongeveer 2% hoger. Gemiddeld is de werkgelegenheid in de kleinere Europese landen echter 5% boven het niveau van voor de recessie in 1981-82. Ook in het Verenigd Koninkrijk waar de crisis in het begin van het decennium nog ernstiger was dan bij ons, is de werkgelegenheid thans meer dan 5% hoger dan voor de recessie. Zo beschouwd is Nederland helemaal geen uitbinker wat betreft de groei van de werkgelegenheid.

Tabel. Minimum-uitkeringen in 1988, Nederland = 100

	Echtpaar met 2 kinderen	Alleenstaande
Nederland	100	100
België	79	82
Denemarken	100	62
West-Duitsland	113	73

Inmiddels zijn de onnauwkeurigheden in de registratie bij de arbeidsbureaus nog geenszins opgeheven. Het is mij niet bekend of er inzicht is in de aantallen uitkeringen vanwege werkloosheid die ten onrechte worden verstrekt. Wel is duidelijk dat de afgesproken campagne om alle langdurige werklozen op te roepen voor een gesprek is mislukt. Anderhalf jaar na de start is pas een minderheid van de betrokkenen opgeroepen. De regering raamt zelf het effect van het totale arbeidsmarktbeleid op 25.000 extra banen. Bedenk daarbij dat er bij de gewestelijke arbeidsbureaus en op het Ministerie van Sociale Zaken 4.000 ambtenaren werken aan de arbeidsbemiddeling voor werklozen. De efficiency van het beleid lijkt dus niet hoog.

In de verkiezingscampagne werd de werkloosheid dit maal zeer discreet behandeld. De oppositie wreef geen zout in de wonde van Lubbers' niet bereikte doel, en de actie om met de langdurig werklozen te spreken werd niet meer genoemd. Subsidies op de loonkosten van de laag-betaalden zijn controversieel, maar speelden ook geen grote rol in de campagne. Lagere belastingen en premies zijn nauwelijks politiek actueel, omdat er geen plannen zijn voor de daarvoor noodzakelijke bezuinigingen. Blijft over scholing, al dan niet verplicht, en tijdelijke arbeidsplaatsen bij de overheid voor langdurig werkloze jongeren. Een pover programma. Geen wonder dat het CPB slechts een daling voorspelt van de werkloosheid tot 480.000 personen in 1994.

Hoe kan het beter? Nuttige aanwijzingen staan in het laatste rapport van de OESO over de Nederlandse economie. De Parijse deskundigen wijzen op de relatief genereuze uitkeringen voor alleenstaanden en kopiëren een tabel uit de Nota Inkomensbeleid 1989 van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (zie de tabel).

De mijns inziens voor de hand liggende politieke conclusie is dat wij uiteindelijk moeten leren om niet te strijden over algemene koppelingen of verlagingen van alle uitkeringen, maar moeten proberen een onderscheid te maken. Een gedifferentieerde aanpak zou bij voorbeeld een verlaging van het minimumloon en de daarvan afgeleide uitkeringen kunnen inhouden, met tegelijkertijd een substantiële verhoging van de kinderbijslag die dan wel tot het belastbaar inkomen gaat behoren.

De OESO heeft ook kritiek op de samenhang tussen het arbeidsmarktbeleid en het onderwijs. Nederland besteedt verhoudingsgewijs weinig geld aan volwasseneneducatie en training voor werklozen. Bijscholing moet meer nadruk krijgen.

Mij treft altijd het contrast tussen de behandeling van de woningmarkt waar enorme subsidies worden verstrekt, inclusief giften aan toekomstige huizenbezitters, en bovendien de hypotheekrente onbeperkt aftrekbaar blijft, en anderzijds de arbeidsmarkt waar de Ministeries van Financiën en Economische Zaken kennelijk altijd moeilijkheden zien wanneer gesproken wordt over subsidies op arbeidsplaatsen, studie met behoud van uitkering en andere vormen van beleid voor de werklozen. Waarom kan het woningbeleid alleen aan subsidies 11,5 miljard gulden per jaar kosten, terwijl het arbeidsmarktbeleid het met 2 miljard moet doen? De verklaring zou kunnen zijn dat de bouwsector een waar geschut van pressiegroepen in stelling kan

brengen, terwijl de werklozen geen krachtige lobby vormen en in ons corporatistische systeem ook al niet vertegenwoordigd zijn in de SER of de Stichting van de Arbeid. Zolang Nederland nog een premiekoopsector accepteert en zwaar-gesubsideerde sociale woningbouw op de duurste lokaties in de grote steden, is het wrang voor de werklozen dat ieder plan voor subsidiëring van arbeidskosten of scholing zo zwaar bevochten moet worden.

## Belastingen

De Miljoenennota stelt dat onze belastingtarieven aan de top staan in Europa, en dat ook de collectieve sector zwaarder drukt dan bijna overal elders. Minister Ruding heeft in de Miljoenennota twee pagina's opgenomen weten te krijgen over de 'collectieve lasten'. Hij pleit daar voor een lagere btw, verlaging van de overdrachtsbelasting op woningen, afschaffing van de beursbelasting (handhaven is een 'bedreiging voor de positie van Amsterdam'), een lager toptarief in de inkomstenbelasting en lagere overheidsuitgaven.

De Raad van State heeft bezwaar gemaakt tegen deze twee pagina's omdat een demissionair kabinet geen kleur mag bekennen. Het kabinet heeft de tekst niettemin onverkort gehandhaafd. Het lijkt dus alsof binnen het CDA brede steun is voor lagere belastingen enzovoort, maar alleen wanneer een hoge economische groei een en ander pijnloos mogelijk kan maken. Of dat lukt kan men met recht betwijfelen, maar het is helaas een feit dat de toegenomen interesse in lagere belastingen niet gepaard gaat met hernieuwde bereidheid om te bezuinigen.

De regering heeft in haar presentatie veel nadruk gelegd op de verhoudingsgewijs geringe groei van de overheidsuitgaven in de afgelopen zeven jaar. Aan de budgetdiscipline ontbrak het nog wel, maar de groei van de uitgaven over de periode 1982-1990 (1,6%) blijft duidelijk achter bij die van het nationaal inkomen (3,8%). Bijlage 17 bij de Miljoenennota laat zien dat dit geen 'verdiensite' is van het kabinet. De uitgaven van het Rijk stegen van 12,4% van het nationaal inkomen in 1973 tot 20,2% in 1982 en zijn dit jaar minimaal lager met 20,1%. Daarentegen ging het beslag van provincies en gemeenten terug van 23,7% in 1982 tot 18,3% dit jaar. Bij het aantreden van het eerste kabinet-Lubbers was het Rijk dus goedkoper dan de lagere overheid; nu is het Rijk een stuk duurder. Bedenk daarbij dat de jaren zeventig voor de provincies en gemeenten ook al niet zo vet waren geweest als voor het Rijk: hun uitgaven stegen tussen 1973 en 1982 gemeten in procenten van het nationaal inkomen precies half zo snel als die van het Rijk. Het beslag van de sociale verzekeringen ten slotte, steeg in de jaren zeventig even snel als dat van het Rijk en is sinds 1982 met 2 procentpunten gedaald.

Als we de uitgaven van het rijk corrigeren voor de rente op de staatsschuld (gestegen met 1% van het nationaal inkomen) tast dat de conclusie dat in Den Haag veel minder is bezuinigd dan daarbuiten, niet wezenlijk aan. Vooral het contrast met de financiële klem op de gemeenten is het duidelijkste bewijs dat er het nodige ontbreekt aan de budgettaire discipline. Minister Ruding heeft geprobeerd die te verbeteren door tegenover de publieke opinie de noodzaak te benadrukken van besparingen op de uitgaven ("goed luisteren naar wat de minister zegt") en door binnen het kabinet bij herhaling de regels van het stringente budgetbeleid te agenderen. De invloedrijke dissertatie van mevrouw Toirkens heeft de publieke opinie echter attent gemaakt op een ander en misschien meer cruciaal aspect van het probleem: de zwakke positie van de bewindsman voor Financiën in het kabinet.

De ministers die de 'spending departments' beheren hebben in de ministerraad immers een ruime meerderheid en kunnen dus impliciet besluiten om het niet te nauw te nemen met de budgetdiscipline. Ook de moedwillige dan wel onvermijdelijke overschrijdingen van de begrotingen komen aan de orde in het voltallige kabinet waar strenge compensatie niet in het eigenbelang van de meerderheid der ministers is.

In interviews ter gelegenheid van Prinsjesdag heeft de aftredende minister van Financiën nu een veel positiever opstelling gekozen tegenover mijn suggestie om de spelregels binnen de ministerraad te herzien dan vorig jaar. Voor het eerst noemt hij een kernkabinet dat bindend adviseert over de begrotingstotalen als een serieuze optie om de kwaliteit van het financiële beleid te verbeteren, maar stelt dat het in strijd is met onze cultuur.

Dat argument is niet duidelijk. In het bedrijfsleven is het toch ook gebruikelijk dat een kleine Raad van Bestuur beslist over de budgetten van de divisies. De Raad van Bestuur staat boven de divisiedirekteuren, want stel je voor dat die gezamenlijk konden beslissen over de omvang van de uitgaven. Als het nieuwe regeerakkoord de bevoegdheid tot een bindend advies aan een kernkabinet geeft, is dat juist in overeenstemming met de internationale bedrijfs-cultuur.

## Staatschuld

Het financieringstekort in 1989 komt uit op 5,7 procent van het nationaal inkomen, wanneer we de vervroegde aflossing van woningwetwoningen op dezelfde wijze behandelen als in vorige jaren (de regering heeft dit jaar de boekingswijze van die vervroegde aflossingen in haar voordeel veranderd; een inconsistentie met de eerdere regel). Dat is dus opnieuw een aanzienlijke stijging. Bovendien moeten jaarlijks meer aflopende staatsleningen worden hergefinancierd. De financieringsbehoefte van het Rijk is in totaal 42 miljard gulden. Vanzelfsprekend zoekt de staat bij de uitgifte naar de gunstigste condities. Uit de toelichtingen bij de Miljoenennota blijkt dat de minister van Financiën beslist lange looptijden wil voor de nieuwe staatsleningen. De verkorting in 1987 en 1988 wordt betreurd. Misschien komen er wel leningen met meer dan tien jaar vast. (Tot nog toe wordt bij leningen met een looptijd van meer dan tien jaar de rente na tien jaar opnieuw vastgesteld). De ervaringen in het buitenland met zeer langlopende leningen zijn gemengd. In de VS wordt een substantieel deel van de tekorten zeer lang (tot 30 jaar) gefinancierd. In West-Duitsland is de markt in zeer lang papier dun. De markt vraagt er een premie voor. In Frankrijk is twee jaar geleden met succes een zeer langlopende lening uitgegeven. Het lijkt dus de moeite waard om ook in Nederland het experiment te wagen, en een fikse lening uit te geven voor een periode langer dan tien jaar. Men kan immers niet één enkel leningstype als het ideale aanwijzen. De beleggers hebben verschillende voorkeuren en de uitgevende instantie zal dus moeten proberen een menu van leningen aan te bieden. Ons huidige aanbod in de openbare markt is wel erg eentonig.

Het staatsschuldbeleid moet actief zijn, voortdurend op zoek naar leningvormen die het best aansluiten bij de voorkeuren van de beleggers en dus het voordeligst zijn voor de emittent. Het is in dat verband betreurenswaardig dat experimenten met geïndexeerde staatschuld nog steeds onder een taboe vallen.

Sinds de eerste pleidooien in 1983 in Nederland<sup>1</sup> zou geïndexeerde staatschuld jaar in jaar uit voordeliger zijn geweest dan de vastrentende leningen, wanneer wij de reële rente in Engeland gelijk stellen aan de vergoeding op

een geïndexeerde guldenlening. In Engeland is het rendement thans ongeveer 2,5 procent per jaar (plus een volledige vergoeding voor de inflatie). Wanneer de staat bij voorbeeld 50 miljard zou converteren in geïndexeerde schuld, zou de besparing gelijk zijn aan dat bedrag vermenigvuldigd met het verschil tussen de kapitaalmarktrente (7,3%) en de som van de reële rente (2,5%) en de lopende inflatie (2%). Een besparing derhalve van 1,4 miljard gulden per jaar.

Dat is aanzienlijk meer dan de onzekere ontvangsten die de regering zou kunnen verkrijgen uit de Brede Herwaardering van de pensioenfondsen. Bovendien is – anders dan bij de Brede Herwaardering – geen inbreuk vereist op de rechtszekerheid en hoeft geen wet te worden veranderd. Op basis van vrijwilligheid kan de staat een geïndexeerde titel aanbieden, en zo tot een grote besparing op de rente-uitgaven komen. Recentelijk is door de hoofd-direkteur van een groot pensioenfonds nog eens bevestigd dat bij de grote beleggers wel degelijk belangstelling bestaat voor geïndexeerde schuld<sup>2</sup>. De staat laat hier een kans liggen om in plaats van de Brede Herwaardering op marktconforme wijze haar budget jaar in jaar uit aanzienlijk te verlichten.

## Slotwoord

De economie staat er aanzienlijk beter voor dan bij het aantreden van het kabinet Lubbers-I. Ook de laatste drie jaar zijn vorderingen gemaakt. Daarbij heeft geholpen dat er sinds 1982 geen recessie meer is geweest in de wereld-economie. In Nederland, maar ook in het buitenland (Verenigde Staten!) ziet men dat de politici hopen dat aanhoudende groei de budgettaire onevenwichtigheden zal oplossen zonder de noodzaak van besparingen op de uitgaven. Dat lijkt mij een te optimistische veronderstelling, die het grote risico inhoudt dat men opeens toch gedwongen wordt tot bezuinigingen net op het conjunctureel minst gelegen moment, namelijk wanneer een recessie de belastingontvangsten doet dalen en bezuinigingen onontkoombaar maakt.

Het beleid is tamelijk succesvol geweest in het goedkoper maken van de collectieve sector, met name bij de ambtenaren, de uitkeringstrekkers en bij de lagere overheid. De hoop was echter dat de collectieve sector niet alleen goedkoper maar ook anders en beter zou worden. Dat is nog veel minder gelukt. Nog steeds valt Nederland internationaal op door het hoge ziekteverzuim, de extreme mate van arbeidsongeschiktheid, de hoge langdurige werkloosheid en de lage participatiegraad. Ook binnen het overheidsapparaat gaan de veranderingen langzaam. Uit de Miljoenennota blijkt dat dit maal slechts drie zogenaamde 'heroverwegingsonderzoeken' worden geëntameerd<sup>3</sup>. Nog steeds is het voorzitterschap van die onderzoeken in handen van een hoge functionaris van het te onderzoeken departement; geen recept voor een stoutmoedige analyse. Het lijkt na de jaren waarin de overheid goedkoper werd nu urgent om de collectieve sector op enige hoofdpunten anders te maken.

E.J. Bomhoff

1. Zie E.J. Bomhoff, *Monetary uncertainty*, North-Holland, 1983 en idem, Indexatie van de staatschuld, *Rotterdamse Monetaire Studies*, nr. 13, 1983.

2. Zie ronde-tafel gesprek met Bevers, Hoogerwerf en Bomhoff in *FEM*, 23 september 1989.

3. Defensie-uitgaven, studiekostenvergoedingen en landinrichting.